

הנצח הוא תמיד בינתיים: התפתחות הנצחת הטבע והאדם במוזיאון בית אוסישקין בקיבוץ דן

מיה דואני

תקציר

מוזיאון לטבע הוא יצירה תרבותית המציגה אוסף של בעלי חיים וצמחייה של אזור גיאוגרפי מסוים. בעידן המודרני מטרת מוזיאונים אלו היא לחנך לאהבת הטבע. לעיתים הם כוללים גם מכוני מחקר. מוזיאון בית אוסישקין הוקם בקיבוץ דן והוא קרוי על שמו של מנחם אוסישקין, שפעל למען ייסוד הקיבוץ, בהיותו יו"ר קק"ל. המוזיאון נפתח לקהל בשנת 1954 מתוך מטרה להנציח את ערכי הטבע בעמק החולה, שהיו צפויים להיעלם בחלקם עם השלמת מפעל ייבוש החולה, על ידי קק"ל. מאמר זה בודק את תהליך הקמת המוזיאון והבנייתו לאור המתח המתקיים בין תהליך הפיתוח החקלאי וההתיישבותי, שייבוש החולה היה חלק ממנו, לבין ההשלכות הסביבתיות של הכחדת ערכי טבע, שלשם הנצחתם נועד המוזיאון. התפתחות המוזיאון תיבדק לפי תחנות משמעותיות בזמן: הראשונה בעת הקמת המוזיאון ועיצוב התצוגה; השנייה לאחר מלחמת 1967, שבה נכבשו החרמון ורמת הגולן; והשלישית בשנות ה-80 של המאה ה-20, שבה הוחלף דור המייסדים. מטרת המאמר היא לעמוד על התפיסה החינוכית שהנחתה את מנהלי המקום ולעמוד על מקומה של תודעה לאומית ושל זהות מקומית בתהליך עיצובו. מסקנת המחקר היא שהזיקה בין פועלו ההתיישבותי של אוסישקין לבין ייעוד המוזיאון – הכרת עולם החי והצומח של האזור – הייתה קלושה. הבית שימש מתחילת היותו כמוזיאון לטבע בלבד, ללא הצגת הישגי ייבוש החולה מבחינה לאומית. עם זאת, הממד הלאומי – הכרת הארץ והמולדת – היה חלק מרכזי מהחינוך להכרת הטבע המקומי. ממד זה התגבר לאחר כיבוש החרמון ורמת הגולן ב-1967, כאשר אנשי בית אוסישקין הפעילו פרקטיקות אזרחיות של ניכוס המרחב החדש והפיכתו למרכיב בזהותם באמצעות סיור, איסוף, תיעוד והצגת הממצאים בבית אוסישקין. גולת הכותרת של עיצוב חלל המוזיאון הייתה הכנסת הדירמות בשנות ה-70 של המאה ה-20, שבהן הוכנסו פוחלצים לתוך קופסת זכוכית עם ציור רקע של סביבת המחיה. הדירומה מאפשרת להסביר את חשיבות שימור בית הגידול לצורך הישרדותם של בעלי החיים. מאמצע שנות ה-80 של המאה ה-20 ישנה ירידה במספרי המבקרים, הבולטת על רקע העלייה בכמות המבקרים ב"אגמון החולה", שם שוקם בפועל אותו בית גידול של ביצת החולה. לאחרונה החליטה ההנהלה החדשה להכין תערוכה חדשה בנושא ההתיישבות. ימים יגידו מה תהיה התפיסה החינוכית שתנחה הכנת תערוכה זו וכיצד היא תציג את המתח בין הישגי ייבוש החולה מבחינת התיישבות לבין הכחדת ערכי הטבע שנכרכו בפרויקט זה.

מילות מפתח: בית אוסישקין, מנחם אוסישקין, טבע, זהות מקומית, תודעה לאומית

מבוא

מוזיאון הינו מוסד תרבותי, המרכז בתוכו אוסף של מוצגים הנחשב ראוי לשימור ולתצוגה. לרוב, האוסף הוא מסוג מסוים, כגון יצירות אמנות, מוצגים מהטבע או חפצים המעידים על תרבות חומרית. בעידן המודרני משמש המוזיאון גם מוסד חינוכי, המעודד מחקר והפצת ידע לציבור הרחב (Falk and Dierking, 2012, pp. 1-5). ייחודיותו של מוזיאון לטבע היא יכולתו לאפשר למבקר הזדמנות לראות באופן מרוכז בעלי חיים וצמחייה – אומנם באופן מלאכותי, אך כחלק ממכלול של המערכת האקולוגית. לעומת זאת בטויל, גם אם הוא מתקיים בשמורת טבע או בספארי, המבקר פוגש רק מקטע מצומצם ואקראי של המערכת האקולוגית (דיון המוזיאונים לטבע, 1992, עמ' 15).

ההחלטות אם להקים מוזיאון, היכן להקים אותו, מה הוא יכלול בתוכו, כיצד תעוצב התצוגה, למי הוא מיועד, כיצד תמומן הקמתו ועוד, הן החלטות המוכרעות על ידי יחידים, אך יכולות לשקף מגמות תרבותיות, חברתיות ולאומיות. בישראל פזורים המוזיאונים בכל חלקי הארץ, אולם חלוקתם אינה אחידה. החלק המכריע שלהם נמצא בשני מוקדים עיקריים: בשלוש הערים הגדולות ובקיבוצים. באמצע שנות ה-90 של המאה ה-20 נמצאו למעלה מרבע מהמוזיאונים בקיבוצים, אף על פי שסך אוכלוסייתם של חברי הקיבוץ באוכלוסייה לא עלה על 3% (ענבר, 1995, עמ' 18). המוזיאון הראשון לטבע בתנועה הקיבוצית הינו "בית גורדון", שהוקם בשנת 1941 בקבוצת דגניה¹ (ענבר, 1988, עמ' 9).

לפי ענבר, המוזיאונים הראשונים הוקמו בזכות "משוגעים לדבר" ואנשי מקצוע אוטודידקטים. למשל, ה"רוח החיה" מאחורי בית גורדון היה חבר הקיבוץ יעקב פלמוני, שעמל על יצירת האוסף (שם, עמ' 25). לפי מחקרה של בר אור, "המשוגע לדבר" הוא אומנם גורם הכרחי להקמת המוזיאון, אך איננו מספיק, מכיוון שמוזיאון הינו מוסד המוקם בהקשר רעיוני, לאומי וחברתי (בר אור, 2010, עמ' 16). חיזוק לטענתה של בר אור אפשר ללמוד מכך שקיומו של "משוגע לדבר" במושבים, לדוגמה, לא הספיק כדי לייסד מוזיאון, וזאת אף שהמושב, בדומה לקיבוץ, הוא צורת התיישבות ציונית וכפרית בעלת זיקה לחקלאות ולטבע. הגורמים לכך נעוצים בתנאים הנוספים החסרים במושבים להקמת מוזיאון מסוג זה, דוגמת חברה שיתופית המקצה אמצעים תקציביים או כוח אדם למוסדות תרבות, שאינם בהכרח רווחיים.

הן חברי קבוצת דגניה והן חברי קיבוץ דן בחרו בשם "בית" ולא "מוזיאון", ושניהם הוקדשו לאנשים שדגלו ביישוב הארץ: הראשון על שם א"ד גורדון בקיבוץ דגניה, והשני על שם מנחם אוסישקין בקיבוץ דן.² לפי אביצור (1988, עמ' 18), אפשר להגדיר שני מוזיאונים אלו כמוזיאונים לידיעת הארץ, מכיוון שאינם עוסקים רק בטבע, אלא גם בהישגי האדם בנוף, בדגש על תולדות ההתיישבות ועל עבודה חקלאית. נוסף על כך, שני המקומות שמו לעצמם למטרה לא רק לספק

¹ למוזיאון זה קדמו מוזיאונים לחקלאות ולטבע בירושלים ובתל אביב. להרחבה ראה: שי, ע' (2018). חינוך לאהבת המולדת והאדמה: הקמת המוזיאונים לחקלאות ולטבע בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, בתוך: ס' רוזמרין וא' פיקל צברי (ע'), מוזיאונים בראי החברה והחינוך. ירושלים: הוצאת אפרתה.

² הקדשת המוזיאון לדמות ספציפית אינה מעידה בהכרח על זיקה מהותית בין המוזיאון לשם האיש שעל שמו נקרא המוזיאון. שיום מוזיאון הינו לעיתים לצורך ציון תורם הכספים להקמתו, למשל כמו במקרה של המוזיאון לטבע על שם שטיינהרדט באוניברסיטת תל אביב. להרחבה: רוזנסון, י' (2018). מוזיאונים מנציחים דמויות – על מקרי בית אוסישקין ובית יגאל אלון. בתוך ס' רוזמרין וא' פיקל צברי (ע'), מוזיאונים בראי החברה והחינוך (עמ' 105-127). ירושלים: אפרתה.

תצוגה מעניינת ככל שתהיה, אלא גם להוות מקום ללימוד ולמחקר. במאמר זה אתמקד בהתפתחותו של בית אוסישקין, שהוקם בשנת 1951 ויועד להציג את ערכי הטבע שהיו צפויים להיעלם בחלקם עם השלמת פרויקט ייבוש החולה. שאלה מרכזית שתלווה את תיאור התפתחות המוזיאון היא: כיצד הובנה המוזיאון לאור המתח בין תהליך הפיתוח החקלאי וההתיישבותי שייבוש החולה היה חלק ממנו, לבין ההשלכות הסביבתיות של הכחדת ערכי טבע ומערכת אקולוגית, שלשם הנצחתה החלקית נועד המוזיאון? שאלה זו עוסקת בשני היבטים מרכזיים של היקשרות למקום – תודעה לאומית וזהות מקומית.

בהקשר הציוני היה אתוס ייבוש החולה מקור לגאווה, כחלק מאידיאולוגיית כיבוש השממה שבה דגלה מדינת ישראל הצעירה. בהקשר המקומי הבנו אנשי בית אוסישקין את זהותם גם על בסיס מחקר, לימוד והצגת הטבע של עמק החולה. שאלה נוספת שתלווה את המאמר היא, האם וכיצד מולאו שני היעדים העיקריים של הנהלת הבית – יצירת אוסף ועיצובו בצורה שתמשוך קהל רב ומיצוב הבית כמרכז ללימוד ולמחקר של האזור?

כדי לענות על שאלות אלו אבדוק מדוע הוקם מוזיאון בית אוסישקין דווקא בקיבוץ דן, כיצד הושג האוסף ועוצב החלל, ומה היו השימושים השונים בבית זה. לאחר מכן אעקוב באופן כרונולוגי אחר התפתחות המקום בהתאם לנקודות ציון משמעותיות – לאחר מלחמת 1967 עם כיבוש רמת הגולן והחרמון ובשנות ה-80, לאחר החלפת דור המייסדים. ההתחקות אחר התפתחות הבית בהתאם ל"תחנות" משמעותיות בזמן ובהקשר של שאלות המחקר נועדה לאפשר דיון בהשתקפות של תפישות חינוכיות, לאומיות, מקומיות וסביבתיות דרך התפתחות הבניית הטבע בבית אוסישקין.

ההתחקות אחר תהליך הבניית הטבע במקום ובמשך זמן מסוים שייך לתחום המחקר של היסטוריה סביבתית. המאמר מבוסס על מקורות מידע שנמצאו בארכיון קיבוץ דן, בארכיון בית אוסישקין, בקטעי עיתונות ועוד, שהוצלבו עם ספרות מחקרית על מוזיאונים לטבע ועל התפתחות התנועה הסביבתית במדינת ישראל. המאמר אינו עוסק בערכם המדעי של המוצגים בבית אוסישקין או במערכת האקולוגית שהשתנתה בעקבות ייבוש החולה. כמו כן, המאמר אינו עוסק בתצוגה הארכיאולוגית, שהוקדש לה אגף נפרד בבית אוסישקין, מכיוון שהיא אינה רלוונטית למחקר זה. תרומתו של המחקר הינה בהארת הזיקה בין הקמת בית אוסישקין ואופן התפתחותו – באמצעות תיעוד כרונולוגי מפורט – לבין הקשרים רחבים יותר של תפיסות לאומיות, חינוכיות וסביבתיות המשפיעות על שלבי ההתפתחות של המקום או משתקפות בהם. בד בבד תרומת המאמר היא בהרחבת הידע על תהליך התפתחותם של מוזיאונים בישראל.

היוזמה להקמת מוזיאון לטבע על שם מנחם אוסישקין בקיבוץ דן

קיבוץ דן הוקם ב־4 במאי 1939 בשיטת "חומה ומגדל". מנחם אוסישקין, נשיא קק"ל, ביקש לרגל יום הולדתו ה־76, כאשר הוא ידע שהוא לקראת פרישה, להנציח את שמו באמצעות הקמה של שישה יישובים חדשים באצבע הגליל, שייקראו "מצודות אוסישקין". שתי המצודות הראשונות שהוקמו היו מצודת אוסישקין א (קיבוץ דפנה) ומצודת אוסישקין ב (קיבוץ דן). על מגדל השמירה בקיבוץ נתלה השלטון: "מצודתך מנחם – מצודתנו" (הס אשכנזי, 2014, עמ' 5-6).

חברי ועדת השמות של קק"ל, שבראשה עמד אוסישקין, שלחו לקיבוץ מכתב רשמי שקבע שהשם

הוא: "מצודת מנחם אוסישקין ב", והוסיפו כי הם מקווים שהשם יתקבל ברצון.³ אולם חברי הקיבוץ לא אהבו את השם, שהיה ארוך, מסורבל וזהה לשמות של מצודות אחרות שקמו באותה עת. אסיפת הקיבוץ החליטה שהשם יהיה קיבוץ דן, בשל מיקומו סמוך לעיר המקראית דן ולנחל דן.⁴ אוסישקין נפטר בשנת 1941. לקראת עשור לפטירתו פנה קיבוץ דן לקק"ל בבקשה לייעד בקיבוץ בית לזכרו. מאחר שבאותו זמן שקדו בקק"ל על ההכנות לפרויקט ייבוש החולה, הקיבוץ הציע שהבית ייועד מצד אחד להנציח את הטבע שהיה בחולה ומהצד האחר לפאר את פועלה של קק"ל באזור. בהתאם לרציונל זה כללה ההצעה הראשונית של הקיבוץ חלוקה של הבית לחדרים שונים – חדר לטבע ולארכיאולוגיה של הסביבה וחדר שבו תערוכה קבועה של קק"ל בנושא "גאולת הקרקע", וספרייה לספרים מעיזבונו של אוסישקין ולספרים בנושא חקלאות.⁵ לא מצאנו תיעוד מי היה יוזם הרעיון בקיבוץ, אך מהרגע שהוא התקבל, התמנה אלימלך הורביץ להיות הנציג של קיבוץ דן בהקמת הבית.⁶

במרץ 1950 התקיימה בקק"ל ישיבת דירקטוריון, ובה הוסכם לקבל את ההצעה של קיבוץ דן. דווקא יוסף ויץ, ששימש מנהל "מחלקת הקרקע והייעור" בקק"ל, סבר שהבית צריך להיות מיועד להצגת "נחלת דן" מבחינה היסטורית וטבעית ללא חדר מיוחד לתערוכת קק"ל או ספרייה מעיזבונו של אוסישקין. לשיטתו, נקודת התחלה של הבית צריכה להיות תקופת המקרא בעת כיבושה על ידי חלק משבט דן ועד לגאולתו על ידי קק"ל. התצוגה המוקדשת לטבע תורכב ממוצגים מהצומח, מהחי ומהקרקע. נוסף על כך תהיה תצוגה של שיטות חקלאיות בעבר ובהווה.⁷ לצורך יישום ההחלטה הוקמה ועדה שהורכבה מנציג אחד מטעם קיבוץ דן – אלימלך הורביץ ומשני נציגים מטעם קק"ל – יוסף ויץ ובנו של מנחם – שמואל אוסישקין. הוועדה התכנסה ומינתה שבעה מומחים בתחומים גיאוגרפיה היסטורית, גיאולוגיה, בוטניקה וזואולוגיה. במועצת המומחים לא היה אף מומחה לחקלאות או להתיישבות. ייתכן שעובדה זו גרמה לכך שבסופו של דבר הוחלט שלא להקדיש חלל לתצוגת נושאים אלו. התצוגה תוכננה כעת להכיל ארבעה תחומי ידע: גיאולוגיה, בוטניקה, זואולוגיה וארכיאולוגיה. נוסף על כך המבנה היה צריך לכלול אולם להרצאות וחדר לספרייה. לצורך תכנון המבנה נבחר האדריכל לאופולד קרקואר.⁸ בשנת 1951 התקיים טקס הנחת אבן הפינה לבניין, שזכה לשם "בית טבע ע"ש אוסישקין". מטעם הקיבוץ בירך הורביץ:

³ ועדת השמות של קק"ל, "קביעת שם ליישובכם", 2 ביולי 1939, אק"ד.

⁴ "מחפשים שם לקיבוץנו", 15 ביולי 1939, אק"ד.

⁵ "פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל", 29 במרץ 1950, אצ"מ (הארכיון הצינוני המרכזי) KKL10/21, 3519.

⁶ הורביץ היה בהכשרתו נגר ועבד כמחנך. אין בפעילותו הקודמת זיקה מובהקת לנושאי טבע, דוגמת פלמוני, מייסד בית גורדון.

⁷ שם, שם.

⁸ "פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל", 1-2 בינואר 1951, אצ"מ, KKL10/22, 3794. לאופולד קרקואר נולד בווינה בשנת 1890 ועלה כאדריכל ואיש משפחה בשנת 1924 לישראל והשתקע בירושלים. סגנונו התאפיין בהתייחסות לנוף מתוך רצון להשתלב בתוכו. תכנון בית אוסישקין היה עבודתו האדריכלית האחרונה. להרחבה ראו: מ' פרי-להמן נמ' לוי (ע') (1996). לאופולד קרקואר: צייר ואדריכל. ירושלים: כתר.

על ידי שינוי הנוף הטבעי והנוף האנושי במקום הזה הננו ממלאים את מיטב שאיפותיו של המנוח הדגול... האזור שלנו הוא עשיר להפליא בטבעו. צמחיה עשירה ומגוונת, בעלי חיים למיניהם... בסביבתנו הקרובה עומדים להתחולל שינויים אדירים בטבע החי והצומח בעקבות המפעל הגדול של ייבוש החולה. זה מכבר בשל הצורך להקים פה את בית הטבע הגדול של האזור... אין זה חדשה בארצנו שהכפר השיתופי מטפח באהבה ובמסירות מוסדות מדעיים. בכינוס מדעי, בהעמקה ובלימוד – כוחה וסוד הצלחתה של החקלאות הצעירה שלנו.⁹

מדבריו של הורביץ אפשר להבין כי אף שהוא מודע לעובדה שהטבע באזור זה "עשיר להפליא", עדיין הוא מברך על שינויו על ידי קק"ל "ללא הכר". כמו כן אפשר להבין מדבריו שמבחינתו אחד התפקידים החשובים של "הבית" הוא חינוך ומחקר, המהווים חוליה מקשרת בין הקמת "בית הטבע" לבין אורח החיים הקיבוצי.

תרצה כרמי, מזכירת הקיבוץ, נשאה אף היא דברים באותו הטקס. בדומה להורביץ, היא ראתה את דמותו ואת פועלו של אוסישקין כתואמים את תפקידו של בית הטבע: "לא יכול להיות ביטוי נאמן יותר להנצחתו של מר מנחם אוסישקין ז"ל, המנהיג הציוני הדגול, שלחם להפיכת ארץ מדבריות לארץ פורייה".¹⁰ ביטוי דומה אפשר לראות בדברי ברכה שפורסמו בעיתון דבר: "היזמה החלוצית ההולכת ומשמידה את השממה, תשמור במכון החדש על מוצגי הדר הטבע המקסים ביפיו ובשפע הזבזבני בסבכי הסוף והגומא".¹¹ הקיבוצים ברחבי עמק החולה היו אמורים ליהנות מתוספת של שטח חקלאי בעקבות ייבוש החולה. האידיאולוגיה של "כיבוש השממה", שלפיה יהפכו ביצה ואגם לשדות המניבים יבולים פרודוקטיביים, הייתה ככל הנראה קוסמת מכדי לערער עליה ולהרהר באופן ביקורתי בפגיעה הצפויה במערכת האקולוגית.¹²

כאשר מתבוננים בביוגרפיה של מנחם אוסישקין, מגלים שהקישור בינו לבין הכרת הטבע הינו קישור מאולץ. אוסישקין נולד ברוסיה בשנת 1863 ובהיותו בן 19 הצטרף לתנועת "חיבת ציון". בשנת 1919 הוא עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים. הוא היה נשיא קק"ל במשך 18 שנה, ובתקופתו הייתה רכישת הקרקע מוקד המעשה הציוני של התנועה הציונית בארץ ישראל (גולדשטיין, 2014, עמ' 1-2). מתוך דרכו של אוסישקין אפשר להניח שהוא פעל למען ייסוד "מצודות אוסישקין"¹³ ותמך בייבוש החולה ללא היכרות או התייחסות לעולם הטבע ששכן במקום זה. לפיכך החיבור בין דמותו לבין מטרת הבית, שהינה הנצחת הטבע, אינו מובן מאליו.

⁹ "דברי מר הורביץ בשם קיבוץ דן בטכס הנחת אבן הפינה לבית אוסישקין", 25 באוקטובר 1951, אב"א (ארכיון בית אוסישקין), תיק הבית בראשיתו.

¹⁰ "דבריה של תרצה כרמי בטכס חנוכת בית אוסישקין", 13 בינואר 1955, אק"ד, עלון הקיבוץ.

¹¹ א' רקתי, "מכון הטבע החדש", דבר, 25 באוקטובר 1955, נמצא גם: אב"א.

¹² להרחבה בנושא שינוי היחס לייבוש החולה ראו: דואני, מ' (2018). מסימן קריאה לסימן שלילה: שינוי היחס לייבוש החולה כסמל לכיבוש השממה, בתוך צ' גרוסמרק, ח' גורן, מ' עבאסי וז' גרינברג (ע'), מחקרים חדשים של הגליל, ספר שלישי (עמ' 29-48).

¹³ "מצודות אוסישקין" נועדו לחזק את ההתיישבות היהודית הדלילה באצבע הגליל באזור בעל חשיבות אסטרטגית על שום קרבתן למקורות הירדן ולגבול סוריה ולבנון. המונח מצודה משקף תפיסה ביטחונית לאומית שבה ליישוב יש תפקיד בשמירת קרקעות ועיצוב גבול המדינה העתידי (הס, 2014, עמ' 5-6).

ישנם מוזיאונים בתנועה הקיבוצית שבהם הקישור בין הדמות לבין המוזיאון הינו מובהק יותר, כמו במקרה של בית יגאל אלון בקיבוץ גניגר, המיועד להצגת נושא האדם בגליל.¹⁴ לפי מחקרו של רוזנסון, אין ספק כי רוחו של אלון שורה על המקום. במחקר הוא מציג בהבלטה ציטטות רבות המעידות על מורשתו וכן על זיקתו של אלון לגליל, למשל: "הזדהותי עם הגליל ועם ביתי באה לי כבדרך הטבע". רוזנסון השווה את אופן הנצחת דמותו של יגאל אלון לאופן ההנצחה של אוסישקין בהיבט המוזיאוני והגיע לאותה מסקנה. רוזנסון מציין שמלכתחילה ייעודו של המוזיאון להנציח את הטבע בחולה לא השתלב עם חזונו של אוסישקין בדבר גאולת הקרקע, מכיוון שמושג הקרקע שלו היה פוליטי ולא סביבתי (רוזנסון, 2018, עמ' 108-125).

ציד בשירות המדע

לאחר שמועצת המומחים של בית אוסישקין החליטה על נושאי התצוגה, הוחל במלאכת האיסוף והסידור. את הצמחים, הסלעים והעתיקות היה אפשר לאסוף בשטח ללא התלבטות מוסרית, כמו זו שישנה בנוגע לאיסוף בעלי החיים – שלגביהם היה צורך להחליט: האם מותר לקטוע את חייהם באמצעות ציד לצורכי התצוגה? אמוץ זהבי, שהיה בין מקימי "החברה להגנת הטבע" (להלן חל"ט) בשנת 1953 אישר להורביץ, כנציג בית אוסישקין, לצוד בשטח הביצות שהחלו בייבושן. העופות שהותר בהריגתם היו עופות מהסוגים הבאים: חופמים, ברווזים, אנפות ועופות שיר. מכל מין הותר לו לצוד פרט אחד או שניים.¹⁵ מהזואולוג ד"ר היינריך מנדלסון למד הורביץ לפחלץ את בעלי החיים שהצליח לצוד¹⁶ (רומן, 2015, עמ' 32).

ציד בשם המדע, להבדיל מציד לצורכי מאכל, לדוגמה, הוא תופעה מודרנית שהחלה באמצע המאה ה-19. מטרתו הראשונית הייתה להגדיל את האוספים של המוזיאונים לטבע באירופה ולייחדם. יש להביא בחשבון כי המודעות בדבר החשיבות של שמירת הטבע טרם התפתחה באותה תקופה. יתרה מכך, החוקרים או האספנים חיפשו דווקא מינים שנחשבו למיוחדים ולנדירים. לדוגמה, הנרי דיוויד טריסטראם, כומר וחוקר טבע שסייר בארץ ישראל, אסף צמחים ובעלי חיים שונים בשנות ה-60 של המאה ה-19, ומכר את אוספיו למוזיאונים שונים באנגליה (שור, 1988, עמ' 87-98). ישראל אהרוני, שהיה ראשון הזואולוגים היהודים בארץ ישראל, התפרנס אף הוא בראשית המאה ה-20 מאיסוף ומהכנה של פוחלצים ושל ביצים של מינים נדירים ביותר שמצא ברחבי המזרח התיכון, וממכירתם למוזיאונים שונים ברחבי אירופה (אהרוני, 2000, עמ' 76).

אוסף מעניין שנתר בארץ ישראל וזכה לאחרונה לשיקום ותצוגה במוזיאון לטבע על שם שטיינהרדט באוניברסיטת תל אביב הוא של איש דת וזואולוג בשם האב ארנסט שמיץ (Father Ernst Schmitz), ששהה בארץ ישראל בראשית המאה ה-20. באוסף שלו נמצא הפרט האחרון של ברדלס, תנין ואיל הכרמל, שניצודו גם באמצעות העסקת ציידים בדואים. הזואולוגים

¹⁴ יגאל אלון נולד בכפר תבור והיה ממייסדי קיבוץ גניגר. בהמשך שירת כמפקד הפלמ"ח והיה מראשי צה"ל וממנהיגי מפלגת העבודה.

¹⁵ א' זהבי, רשות ציד בשטח זיכיון החולה, לח' א' הורביץ, 10 בספטמבר 1954, אצ"מ, KKL15/21511.

¹⁶ מנדלסון – אחד מבכירי הזואולוגים של ישראל, יליד ברלין, עבד במכון הביולוגי-פדגוגי בתל אביב ושימש מנהלו עד 1953, ולאחר מכן עבד במחלקה לזואולוגיה של אוניברסיטת תל אביב. היה בין מייסדי החברה להגנת הטבע ונמנה עם הנהלתה של רשות שמורות הטבע. ע' אלון (ע'), החי והצומח של ארץ ישראל, כרך 1, רמת גן (1990), עמ' 63.

בתקופה זו ועד אמצע המאה ה־20 עסקו בעיקר בהגדרה סיסטמטית של בעלי חיים, כאשר הציד והאיסוף הזואולוגי היו חלק מתורת הזואולוגיה¹⁷ (לשם, גורן ועמית, 2018, עמ' 11-18). עם הקמת החברה להגנת הטבע בשנת 1953 גברה המודעות לנושא שמירת הטבע. אחד הביטויים לכך היה הגבלת הצייד למטרות מדעיות, כמו במקרה של הורביץ, שהותר לו לצוד רק פרט אחד או שניים מכל סוג של עופות. תושבי הסביבה שהכירו את הורביץ שלחו לו מדי פעם חיות נדירות שהם מצאו או צדו. פעם אחת, בשנת 1960, הגיעו אליו ברבורים, שהיו נדירים ומוגנים על ידי החוק. הורביץ שלח ברבור אחד לזואולוג ד"ר מנדלסון, שכתב בתגובה מכתב חריף ביותר שבו הוא האשים את הורביץ בעידוד הצייד או לפחות באי מניעתו. להבא הוא דרש ממנו לצוד בעלי חיים רק לפי הרשימה שתינתן לו. מנדלסון הבהיר להורביץ שתפקידו של בית אוסישקין אינו מניעת ציד בלבד, אלא גם עידוד וחינוך למען שמירת הטבע. את מכתבו החריף סיים מנדלסון בתקווה ש"בית אוסישקין יהפך ממרכז השמדה למרכז הגנת הטבע".¹⁸ החל"ט השתמשה במקרה הזה כעילה להפצת החוק. היא פרסמה על כך ידיעה בטבע וארץ. הידיעה פירטה את התקרית בבריכות הדגים בגליל העליון והבאתם לבתי הטבע. החל"ט הדגישה שהצייד אסור ודיווחה על השתדלותה להביא לדין את "רוצחי הברבורים". בסיום הידיעה הזכירה החל"ט לבתי הטבע ולאספנים את תפקידם במניעה של ציד בעלי חיים נדירים, והזכירה שוב את חוק הגנת חייית הבר, המתיר לבעלי רישיונות לצוד עופות, אך ורק לפי רשימת העופות המצוינת ברישיונם.¹⁹ הידיעה לא כללה שמות מפורשים של המקומות ושל האנשים שהיו מעורבים במקרה, ונועדה בעיקר לשם אזהרה והעלאת המודעות לחשיבות שימור הטבע.

פתיחת בית אוסישקין

בשנת 1955 הסתיימה בנייתו של בית אוסישקין, שתוכנן בידי האדריכל לאופולד קרקואר. הבית בנוי בצורת משולש שקשת במרכזו, המהווה מעין מסגרת לתמונה של החרמון, ויוצרת קשר בין מוצגי הטבע במוזיאון לבין הנוף בחוץ. עצם המשולש גם הוא כמו ההר. המתקרב בשביל צר מהקיבוץ לבית, העשוי אבן, יכול לצפות בחרמון כששיפועי הבית מקבילים למדרונות החרמון: "דומה מרחוק כאילו כל הבנין הענק, על רקע החרמון, מתמוזג עם הנוף היפה ומהווה משכן נאה של החי והצומח של הסביבה".²⁰ קרקואר ייחס חשיבות רבה להשתלבות הבניין בנוף – אפשר להבין זאת מהסקיצות שהוא הכין לבית אוסישקין, ובהן רישומי החרמון מופיעים בצורה בולטת בציורי החזית של הבית (פרי-להמן ולוין, 1996, עמ' 180-183).

קרקואר הושפע מסגנון הבנייה הכפרית הערבית המסורתית. באישורה של קק"ל נרכשו האבנים להקמת בית אוסישקין מהריסות הכפר הונין. פרקטיקת האיסוף והמכירה של חומרי בניין מהכפרים הערביים השונים שנותרו עזובים, הייתה רווחת, ונועדה בין השאר למנוע לקיחה

¹⁷ במהלך השנים נשכח אוסף זה. רק בשנת 1978 נמצא האוסף במקרה במרתף של אכסניית פאולוס הקדוש. בראשית שנות האלפיים הושאל האוסף לאוניברסיטת תל אביב. להרחבה על אוספי טבע ומוזיאני טבע נוספים בתקופת המנדט הבריטי ראו: שי, ע' (2018). חינוך לאהבת המולדת והאדמה: הקמת המוזיאונים לחקלאות ולטבע בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. בתוך ס' רוזמרין וא' פיקל צברי (ע'), מוזיאונים בראי החברה והחינוך. ירושלים: הוצאת אפרתה.

¹⁸ מנדלסון, ה', "לאלימלך שלום", 13 בינואר 1960, אב"א, התכתבויות מקצועיות מנדלסון, 1-2.

¹⁹ מידיעות החברה להגנת הטבע (1960). טבע וארץ, ב"ה, 239.

²⁰ לפתיחת בית אוסישקין, 13 בינואר 1955, אק"ד, עלון הקיבוץ.

אקראית ופרטית של חומרי הבניין, אך גם כדי שלפליטי הכפרים לא יהיה לאן לחזור (גרדי, 2011, עמ' 19-20). הכפר הונין, ששכן בהרי נפתלי, היה ממוקם רחוק יחסית מקיבוץ דן. גרדי סבור שעד שהתחילו לבנות את המוזיאון, בשנת 1952, לא נותרו אבנים בעמק, ולכן סניף קק"ל בטבריה אישר להם להגיע עד להונין ולקחת משם אבנים²¹ (שם, עמ' 25-26).

ביום לציון יסוד קק"ל ב-13 בינואר 1955 נערך טקס חנוכת בית אוסישקין, שאליו הוזמנו נשיא המדינה, חברי דירקטוריון קק"ל, חברי הוועד של החל"ט, חברי הממשלה, נשיא האוניברסיטה העברית, ועוד. על ההזמנה לטקס נכתב: "חנוכת בית אוסישקין: מכון לטבע של בקעת החולה בקיבוץ דן". המילה מכון הועדפה על המילה מוזיאון, מכיוון שלפי החזון של מייסדי הבית, מטרת המקום הינה להוות בית לחינוך, ללימוד ולמחקר, ולא רק להצגת מוצגים. פרופ' שמעון בודנהיימר, אשר נבחר לעמוד בראש צוות הייעוץ המדעי של בית אוסישקין, נשא הרצאה קצרה ובסופה נערך סיור במקום.²²

שמעון בודנהיימר היה זואולוג ובנו של מקס בודנהיימר, שהיה יו"ר קק"ל השני. בשנת 1922 הוא היגר לפלשתינה, ושנה לאחר מכן התחתן עם רחל אוסישקין – בתו של מנחם אוסישקין.²³ בראשית דרכו עסק בודנהיימר בעיקר במחקר שיטתי של עולם בעלי החיים של הארץ ויצא לסיורי מחקר רבים בארץ ישראל ובארצות השכנות. המחקר השיטתי התבסס על מסורת מחקר אירופית, ועל המסורת הקולוניאלית של יצירת אוספי טבע מוזיאוניים – Natural history (קירש, 2008, עמ' 50-51). בתמונה שהנציחה את הרצאתו של בודנהיימר בבית אוסישקין, אפשר לראות את בעלי הכנף מסודרים על המדפים בתוך ארונות מזכוכית באופן מרווח ושיטתי לפי אותה מסורת מחקר אירופית.

בתחילת הרצאתו התייחס בודנהיימר לקשר הקלוש בין מכון לטבע של בקעת החולה לבין דמותו ופועלו של מנחם אוסישקין. בודנהיימר הודה שאוסישקין היה רחוק מידיעת טבעה של הארץ על החי, הצומח והדומם שבה. עם זאת הוא טען שהייתה בו תחושה אינסטינקטיבית, שהקרקע היא לא רק תשתית להתיישבות, אלא אכן יש להכיר אותה כדי להתמזג עימה ולהפוך "לבני הארץ". עדיין, נאומו של בודנהיימר מכיל גם אזהרה מפני ההשלכות של שינוי המערכת האקולוגית כתוצאה מייבוש החולה:

**בבקעת החולה עומדים אנו בפני כיבושה בצורה שתשנה את הנוף, וזה תובע
תכנון מותאם לרקע האקולוגי. ייתכן שנוכל לנצל את הבקעה במשך שנים לא
רבות כמו כמה שטחים אחרים, ואחר כך נעמוד בפני הרס המשק כתוצאה
מהרס הטבע ששינינוה בלי לשים לב מה יקרה ביום המחר... עלינו לדעת שכל
ניצול מכני בלי הבנת ההרמוניה הטבעית, בלי הקשבה לדרישה של קיום שיווי
משקל בטבע מביא רעות בעתיד הלא רחוק.²⁴**

²¹ תומר גרדי – נולד בשנת 1974 בקיבוץ דן, סופר ומשורר. ספרו "אבן ניר" עוסק במחיקת הזיכרון של הכפרים הערביים מהמרחב ומהתודעה הישראלית גם דרך ההתחקות אחר השגת אבני הבניין של מוזיאון בית אוסישקין.

²² "פרטיקל מיישיבת הקורטריון של בית אוסישקין ע"י קק"ל", 24 בדצמבר 195, הבית בראשיתו, אב"א.

²³ שמעון בודנהיימר נולד בגרמניה בשנת 1897 וסיים את לימודיו בבון במדעי הטבע. הצטרף לסגל האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1928. "בודנהיימר שמעון", בתוך: ע' אלון (1990) (ע'). החי והצומח של ארץ ישראל, 1, 61.

²⁴ "פרטיקל מיישיבת הקורטריון של בית אוסישקין", 28 בדצמבר 1954, הבית בראשיתו, אב"א, 2-1.

זוהי אחת העדויות הראשונות שמצאתי לתחזית פסימית על התוצאות הצפויות של פרויקט ייבוש החולה, תחזית שבמידה רבה התאמתה. בודנהיימר לא הביע ביקורת על עצם הרעיון הציוני, אלא רק על אופן יישומו. הוא סבר שחיזוק הקשר בין העם היהודי למולדתו לא צריך להיעשות באמצעות שינוי הסביבה, אלא באמצעות היכרות מעמיקה עם אופייה הטבעי. הוא ראה את תפקידו העיקרי של בית אוסישקין בהפצת ידיעות הטבע של האזור בקרב הנוער וחובבי הטבע.²⁵ ייבוש החולה נעשה מתוך תפישה אנתרופוצנטרית, שבה האדם הכפיף את הטבע לצרכיו מתוך תפישה תועלתית אשר אינה מתחשבת במערכת האקולוגית בכללותה. בודנהיימר לעומת זאת הביע ביקורת מובלעת בכך שהוא הטיף לתפישה אקוצנטרית, שבה האדם הינו חלק מהמערכת האקולוגית ועליו להכירה ולשמור עליה.²⁶

אופן התצוגה

רוב המוזיאונים לטבע של המאה ה-19 דמו זה לזה באופן התצוגה. המוצגים היו ערוכים בצורת סידור קפדנית במסדרונות סימטריים בתוך שורות ארוכות של ארונות התצוגה. המטרה הייתה להציג בעלי חיים רבים ככל האפשר, ללא תוספת של הסבר או מידע עליהם. עם התרחבות הדמוקרטיזציה של החיים הציבוריים הפכו המוזיאונים למוסד שתכליתו העיקרית היא הפצת ידע לציבור הרחב (קורקוס, 1992, עמ' 3-4). הורביץ היה מודע לכך שאופן התצוגה הקפדני בארונות זכוכית הינו חדגוני, וחיפש דרך להפוך את התצוגה למעניינת יותר.²⁷ בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 החל להופיע במוזיאונים לטבע בארצות הברית ובאירופה אופן תצוגה חדש, הנקרא "דיורמה", שבהדרגה אומץ במוזיאונים לטבע רבים בעולם. הדיורמה היא מודל תלת ממדי ממוזער או בגודל טבעי, הנמצא בתוך תיבת תצוגה עשויה זכוכית במוזיאון. היא מתוכננת כך שתיצור אשליה אופטית של רב מפלסיות ושל עומק – הרקע בתוכה הינו ציור המציג עצמים מרוחקים. המטרה היא להציג התרחשות שתיראה כמו במציאות. האשליה שהדיורמה יוצרת יכולה לעורר נוסטלגיה אם נכחד בית הגידול הטבעי.²⁸ חלק ניכר מהדיורמות הן "דיורמות חלון", שבהן הצופה מסתכל על התצוגה מבעד למחסום אטום ושקוף. לדיורמה של בית גידול יש מסר ישיר ומסר סמוי. המסר הישיר אמור לייצר אצל הצופה תחושה של פליאה או רגש כלפי הטבע, ולפעמים אף פחד מהטבע. המסר הישיר פחות הוא העלאת המודעות לצורך בשימור הטבע. ברגע שהצופה מסוגל להבין שרק בזכות בית הגידול יוכלו בעלי חיים אלו לחיות, וברגע שהוא מבין שבית גידול זה נמצא בסכנת הכחדה – הרי שיש כאן מסר חינוכי (Tunncliffe and Scheerosi, 2015, pp. 14-13). כלומר, ברגע שהפוחלצים הושמו בבית אוסישקין בדיורמה של בית גידול לח, היה אפשר להסביר מדוע ביצת החולה

²⁵ שם, שם. ביקורת נוספת של בודנהיימר אפשר למצוא בספרו: החי בארץ ישראל, 1953, עמ' 251: "אבדה שאינה חוזרת לחובבי הטבע יהיה יבוש ביצת החולה – ייהרס 'גן עדן' של צפרים ומקום הדגירה האחרון של ציפורי מים רבות".

²⁶ אלדו לאופולד (Aldo Leopold) נחשב למייסד אתיקה סביבתית השמה במרכז את הקהילה הביוטית כולה. ספרו: A Sand Country Almanac (1949) מכיל פרק הנקרא: The Land Etic, שאף תורגם לעברית בספר: מקום למחשבה: מקראה בחשיבה והגות סביבתית בת זמננו.

²⁷ הורביץ, א', המוזיאונים והוראת הטבע, הבית בראשיתו, אב"א, 1-2.

²⁸ להרחבה ראו: S', C. Quinn (2006). Windows of nature: Dioramas of American Museum of natural history. New York: Abrams

הייתה חיונית להשרדותם, ולשוחח על החשיבות שבשימור בתי גידול לחים. האוסף של בית אוסישקין חולק ואורגן בעת הקמתו לפי שני קריטריונים: ראשית, קריטריון שיטתי קלאסי, שלפיו סודרו בעלי חיים על פי קרבתם המשפחתית וקרוביהם האבולוציוניים והגנטיים. כך למשל מוצגת תצוגת העופות ולצידה אוסף של זוחלים, יונקים, חיפושיות, פרפרים וכדומה, שמוצגים על מדפים או בחלונות לאורך הקירות; הקריטריון השני הוא נושאי, ולפיו סודרו תצוגות לפי נושאים מסוימים, כגון קינון ודגירה. במסגרת זו הוצגו אוסף ביצים שונות או שלדים וגולגולות. בתחילת שנות ה-60 נשלח הורביץ להשתלמות בטכניקה של בניית דירמות במוזיאון קרנגי בפיטסבורג שבארצות הברית. כאשר חזר, הוא הזמין את צייר הטבע וולטר פרגוסון²⁹ לצייר את נופי הטבע בעמק החולה, עבור הדירמות החדשות שאותן בנה (רומן, 2015, עמ' 40). הדירמות מוקמו במרכז החלל של המוזיאון, והן יצרו את השילוב בין בעלי חיים שונים לבין בית הגידול האופייני להם, כגון נופי ביצה, נחלים, מערה בגליל וכדומה. מיקומן במרכז החלל הפך אותן לאטרקציה העיקרית בחלל התצוגה, וסביבה אספו את התלמידים ויכלו להסביר להם על ההתאמה בין סביבת הגידול לבין מבנה גופם ואורח חייהם של בעלי החיים השונים.³⁰

המסרים החינוכיים של בית אוסישקין

כנזכר לעיל, מקימי בית אוסישקין לא ראו את התצוגה המוזיאונית כמטרה בפני עצמה. המקום נועד לשמש בית למחקר וללימוד על הטבע בעמק החולה. קהל היעד העיקרי היה תלמידי בית הספר והנוער באזור. בהקשר זה עולה השאלה, מהו המסר שהועבר? האם הייתה בו ביקורת על פעולת ייבוש החולה שהביאה להכחדה של בעלי חיים וצמחים שהיו קודם לכן חלק מהמערכת הטבעית? קשה לענות על שאלה זו משום שאין בידנו סרטונים או תמלילים של אופן ההדרכה שהיה נהוג. העדות היחידה שיש היא מעין הנחיות של הורביץ לאופן שבו יש להדריך בבית אוסישקין במסמך הקרוי: "שלום רבותי, ברוכים הבאים לבית אוסישקין". לפי מסמך ההנחיות של הורביץ, ההדרכה מתחילה ראשית באזכור שמו של אוסישקין ובמתן הוקרה לפועלו. בהדרכה אין כל ניגוד בין שימור הטבע לייבוש החולה:

סביבה זו שאתם מטיילים בה שונתה בידי האדם עד לבלי הכיר. על שטח של 60,000 דונם השתרעו אגם וביצה, שהיו מקור למחלת המלריה... מפעל ענק של ייבוש החולה שבוצע על ידי הקרן הקיימת הפך את אזור הביצות המקולל לאחד האזורים הפוריים ביותר בארץ... התייר והמטייל הבאים לאזור עלולים לחשוב בטעות כי מאז ומתמיד היו כאן היישובים הפורחים ושדות הבר הירוקים, והרי לא כן הדבר. מטרתו של בית זה היא להראות את עברו בימי קדם.³¹

²⁹ וולטר פרגוסון – זואולוג ומאייר. נולד בניו יורק והיגר לישראל בשנת 1965 לאחר שעבד כמאייר במוזיאון לטבע בניו יורק. צייר אלפי איורי טבע שבהם ניסה לשקף תנועה וניצוץ חיים. ראה: מרקוס, ה' (1996). אמן העצמות היבשות. ארץ וטבע, יולי-אוגוסט, 23-25.

³⁰ ריאיון עם ענת נסים, 9 באוקטובר 2016, בית אוסישקין; תצפית במהלך ביקורי עם סטודנטים במקום.

³¹ הורביץ, א'. שלום רבותי, ברוכים הבאים לבית אוסישקין, הבית בראשיתו, אב"א.

עדות לאזכור של אוסישקין קיימת גם בעלון המבקרים הראשון, שבו יש תמונה של מנחם אוסישקין ומוסבר תהליך ההתיישבות היהודית באזור לפי סדר כרונולוגי. כאשר הם מגיעים לתיאור הקמת הקיבוצים דן ודפנה, מובלט הקשר לפועלו של אוסישקין: "פינה זו [הקיבוצים דן ודפנה] הוקדשה למ. אוסישקין בעודו בחיים וניתן לה השם 'מצודות אוסישקין', כאות הוקרה על פעולותיו הברוכות בתנועה הציונית ובקרן הקיימת".³²

עם זאת, הורביץ הקדיש את מרב מרצו לקידום, ללימוד ולמחקר על אודות הטבע בעמק החולה, ולא להצגת תהליך ההתיישבות או שכלול החקלאות.³³ כך למשל, כבר בשנת 1953, עוד לפני שהבית נחנך רשמית, פנה הורביץ אל המורים, אל מדריכי הנוער ואל חובבי הטבע בגליל העליון ועניין אותם לבוא ולראות את האוסף, שלטענתו נועד גם לעזור לתלמידים בלימודי הביולוגיה.³⁴ בנובמבר 1955 נפתח בבית אוסישקין קורס מתודי בלימוד טבע עבור מורים בבתי ספר יסודיים. במהלך הלימוד נעשה שימוש באוסף הבוטני והזואולוגי.³⁵ במהלך השנים נערכו בבית ימי עיון והשתלמויות למורים, לתלמידים, למורי דרך ועוד. בשנת 1970, למשל, קיימו קורס למורים הדרוזים בגולן, בנושא הקמת אוסף ופינת חי גם באמצעים מצומצמים של בית ספר כפרי.³⁶ נוסף לפעילויות מיוחדות אלו שימש חלק מהבית באופן שוטף גם ללימודי טבע של ילדי הקיבוץ. מעל חלל התצוגה הובילו מדרגות לכיתה, ששימשה חדר הטבע של הקיבוץ. המורה היה יוסי לב ארי, שהוכשר להוראת הטבע במכללת אורנים.

כעבור עשר שנים מיום שבית אוסישקין החל לפעול, חש הורביץ שלמרות מאמצו להכניס תוכן חינוכי ומחקרי לבית אוסישקין, המקום עדיין לא הפך למרכז חינוכי ומחקרי שוקק חיים, כפי שהוא קיווה. הורביץ היה גאה בתצוגה המודרנית של בית אוסישקין, אך שאל, "האם די בכך?" לטענתו, אסור שבית אוסישקין יסתפק רק בתצוגה, אלא עליו גם לעודד מחקר ויצירה עצמיים בתחומים אלה, כלומר – עליו להיות מכון חי, יוצר ועושה.³⁷

שלב ההתפתחות הבא של בית אוסישקין אינו קשור להגדלת היקף הפעילות החינוכית והמחקרית כפי שתכנן הורביץ, וגם לא לחידוש דרכי התצוגה, אלא לשינוי שלא היה אפשר לצפות מראש – הגדלת גבולות הגזרה מבחינת תצוגת הטבע, החי והדומם, וזאת בעקבות מלחמת ששת הימים בשנת 1967. שטחי רמת הגולן והר החרמון, שהפכו לפתע לחלק משטחים שבשליטת ישראל, הביאו לשינוי בתודעה הלאומית הכללית וכן בזהות המקומית של אנשי קיבוץ דן, שחיו סמוך לגבול.

³² בית אוסישקין, עלון מבקרים ראשון, אק"ד.

³³ מה קורה בבית אוסישקין (1981). עלון הקיבוץ. נמצא גם בתיק אישי של אלימלך הורביץ, אק"ד.

³⁴ הורביץ, א', אל המורים, מדריכי הנוער וחובבי הטבע ביישובי הגליל העליון, 5.5.1953, אב"א.

³⁵ (ללא שם מחבר) (13.11.1954). ביישובי העובדים. על המשמר.

³⁶ הורביץ, א', לכבוד מר אהרון ידלין, סמנכ"ל שר החינוך והתרבות, 12.10.1971, אמ"י (ארכיון מדינת ישראל) גל-18068/17.

³⁷ הורביץ, א' (3.9.1965). בתום עשר שנים. עלון המועצה האזורית גליל עליון.

"כיבוש" טבע חדש

בעלון המבקרים הראשון נכתב שגבולות הגזרה של התצוגה והמחקר בבית אוסישקין הם עמק החולה, כולל מורדותיו בחרמון, בגולן ובהרי נפתלי. לגבולות אלו ניתן צידוק גיאוגרפי: "הבקעה ואשדותיה מהוות חטיבה גיאוגרפית מחוננה תנאים טבעיים מיוחדים על קרקע ואקלים. בית אוסישקין הוא מכון לטבע של חטיבה זו".³⁸

רמת הגולן היא אזור מבודד מבחינה ביוגיאוגרפית, והשינוי המשמעותי באקלים מצפון לדרום וממערב למזרח יוצר תנאים ייחודיים לקיום מגוון מינים עשיר. החרמון בצפון מהווה גבול מובהק לתפוצת מיני צמחים ובעלי חיים צפוניים רבים. ברמת הגולן ובחרמון היו תצורות נוף ייחודיות: קניונים, נחלים זורמים, צוקים, הרי געש, נשרים, זאבים, עופות הדורסים, יערות אלון תבור, גוש הרי החרמון, חורש הגולן הצפוני, מורדותיו התלולים של נהר הירמוך ועוד (היימן, חוטר וקפלן, 1985, עמ' 10 ו-19). כל אלו היוו עולם קסום ובלתי מוכר לחובבי הטבע לאחר תוצאות מלחמת 1967.

הסיורים בשטחים הכבושים חייבו קבלת רישיונות מטעם הצבא, שהיו קשים להשגה (שגב, 2005, עמ' 448). ימים אחדים לאחר המלחמה הופיעו בשטחים הכבושים שלטים המזהירים מפני פגיעה בחי ובצומח. שגב מביא דוגמה ממכתב שנכתב לאחר ביקור בשפך הבניאס, המתייחס לשלטים אלו: "ממש תענוג לבוא למקום כזה מספר שבועות אחרי הכיבוש ולראות שלטים המזהירים את הציבור שלא לכלוך את הסביבה ולשמור על המקום כשמורת טבע" (שם, עמ' 449).

אברהם יפה, מנהל רשות שמורות הטבע (להלן: רש"ט) ואלוף בצה"ל, גויס עם פרוץ מלחמת 1967 לצבא ונחשב לאחד מגיבוריה. לאחר תום המלחמה הוא חזר לתפקידו הקודם כמנהל רש"ט ובמקביל היה בין מייסדי "התנועה למען ארץ ישראל השלמה", אשר קראה להחזיק בשטחים הכבושים וליישבם. לטענתם של כותבי הביורגריה שלו, שיכרון המרחבים שתקף את עם ישראל, הכה ביפה בעוצמה רבה יותר (יפה ואדליסט, 2008, עמ' 376-377).

דן פרי מונה לפקח הראשון של הרש"ט בגולן. בחודשים הראשונים הוא עסק בעבודה מאומצת של קליטת זרם המטיילים האדיר, שחרש את שבילי הגולן. לפי עדותו, הוא היה מעמיס ברזלי זווית, מגיע לשטח שנראה לו מתאים, תוקע אותם באדמה ומציב עליהם שלט: "שמורת טבע" (פרי, 1994, עמ' 33). ההוראה של יפה לגבי גבולות השמורה הייתה פשוטה: "מה שרק אפשר, כמה שרק אפשר ואיפה שרק אפשר" (יפה ואדליסט, 2008, עמ' 378-379).

אנשי בית אוסישקין בכללותם היו שותפים לאותה התלהבות או שיכרון המרחבים החדשים. הם כתבו לחוקר הציפורים אמוץ זהבי: "החלטנו להרחיב שטח פעולתנו ולכבוש גם את הגולן והחרמון".³⁹ לב ארי זוכר כך את הסיור הראשון שלו לאחר תום המלחמה:

הגולן נפל לידינו ב־27 שעות. מקום שחלמתי עליו מזה שנים נפתח לפני. ב־7 בינוני כאשר עוד לא נגמרה המלחמה, רצתי במעלה המדרון לראות את מפל הבניאס. שני ק"מ בלבד הפרידו בין הקיבוץ למקום הפלא הזה ששמעתי עליו רבות ומעולם לא זכיתי לראותו. היה זה הדבר הראשון שעשיתי עם סיום הקרב על הקיבוץ (רומן, 2015, 50).

³⁸ בית אוסישקין, עלון מבקרים ראשון, אק"ד.

³⁹ עבור אמוץ זהבי, 2 באפריל 1968, התכתבות מדעית, אב"א.

לאחר המלחמה המשיך לב ארי ללמד בבית הספר בקיבוץ ובימיו החופשיים נהג לעלות לסייר ברמת הגולן ובחרמון יחד עם חבריו לאהבת הטבע. החל"ט פעלה בזירה החינוכית למען אהבת הטבע ושמירתו וגולת הכותרת של פעילותה בשטחים הכבושים היה הקמה של בתי ספר שדה. לב ארי נבחר להיות מנהל בית ספר שדה בגולן, ולאחר מכן הוא מונה למנהל בית ספר שדה חרמון (שם, עמ' 50-52).

הורביץ ולב ארי מיקדו את מרב מאמציהם באיסוף של צמחים ושל בעלי חיים הייחודים לגולן ולחרמון. סטודנט בשם אבישי שמידע מהאוניברסיטה העברית קיבל מימון מהנהלת הבית כדי לעסוק באיסוף הצומח. מאוחר יותר כתב שמידע את עבודת הדוקטורט שלו על הכרים הקוצניים האופייניים לחגורת הצומח העליונה של החרמון. שמידע דאג לאיסוף הצמחים ולהגדרתם והביא דוגמאות מהצמחים המיובשים גם לאוניברסיטה העברית. בשנת 1969 הם אספו בחרמון למעלה מ-800 מיני צמחים. באוסף זה נמצאו מינים רבים חדשים שלא היו בגבולות מדינת ישראל הקודמים, וכנראה גם כמה מינים שהיו חדשים למדע.⁴⁰

תהליך האיסוף והקטלוג הוביל גם לתגליות שזכו לסיקור עיתונאי. למשל, ביוני 1971 מצאו לב ארי ושמידע נחש דרוס בדרכם לחרמון, שהוגדר ככרך הקרינים ממשפחת הזעמנים (*Elaphequatorlineata*). הורביץ תפס אף הוא באותה שנה נחש בכביש העולה לחרמון, שהוגדר ככרך חלק, שגם הוא נמנה עם משפחת הזעמנים (*Elaphehohenackeri*). עד לאותן שתי תגליות היו בישראל 24 מינים, ועתה נמנו 26 מינים של זעמן (ארבל, 1972, עמ' 157). שני כרכנים אלו לא היו מוכרים קודם בישראל, מכיוון שרק תנאי האקלים והגובה מעל פני הים בחרמון מתאימים לנחשים אלו. במגזין טבע וארץ נכתב כך על גילוי שני מיני נחשים אלו: "חובבי החי והזואולוגים בישראל שמחים בשני האזרחים החדשים הללו, ומקווים שאינם האחרונים בשרשרת התגליות והמציאות החדשות, בחרמון ובכל רחבי הארץ" (שם, 161).

תגלית מעניינת אחרת שנמצאה אף היא בשנת 1971 היא סוג חדש של חרגול, שלא היה מוכר למדע. החרגול קיבל את השם חרגול "דיינזיס", על שם קיבוץ דן, באדיבותו של חוקר מהמוזיאון הבריטי, והוא הושאר באוספי המוזיאון בלונדון כאב טיפוס.⁴¹ בנוסף הם ערכו סיורים משותפים עם הזואולוגים פרופ' מנדלסון וד"ר זהבי וצדו כמה מיני ציפורים ומכרסמים, שלא היו קודם בגבולות מדינת ישראל.⁴²

אין ספק שבתקופה זו היו אנשי בית אוסישקין בחזית המדע והמחקר על ערכי הטבע ברמת הגולן והחרמון ותרמו לקידומו. שאיפתו של הורביץ, שהמקום יהיה מכון מחקר חי ותוסס, התממשה – גם אם באופן שאותו לא יכול היה לצפות מראש. "שיכרון המרחבים" בגולן ובחרמון הפעם את אנשי אוסישקין והיה חלק מהותי הן מהתודעה הלאומית הן מהזהות המקומית שלהם. אולם אותו "שיכרון מרחבים" לנוכח השטחים החדשים הוא אחת הסיבות המרכזיות להיחלשות מימוש היעד הנוסף של בית אוסישקין – חשיפה של הממצאים בצורה שתמשוך ותעניין את הקהל הרחב.

⁴⁰ אלימלך הורביץ לגיורא אילני, 29 ביוני 1970, התכתבות מדעית 1952-1978, אב"א.

⁴¹ עלון המועצה האזורית גליל עליון, מרץ 1972, אב"א.

⁴² אלימלך הורביץ לגיורא אילני, 29 ביוני 1970, אב"א, התכתבות מדעית 1952-1978.

התמעטות הביקורים בבית אוסישקין

על פי מקורות המצויים בבית אוסישקין, תופעת הנהירה של עם ישראל לשטחים החדשים שנוספו לשליטת ישראל ברמת הגולן וחרמון, גרמה לפסיחה על ביקור בבית אוסישקין. להלן דוגמה המבטאת ביקורת על תופעה זו: "נגלה עולם חדש שעד כה היה רחוק מאתנו, מאיים וזורע מוות ואילו עתה שוקק מטיילים באלפים... אך אליה וקוץ בה. באנשים אחזה קדחת נסיעות או יותר נכון פסיכוזה של שטחים חדשים ושוב 'נכבשה' הרמה על ידי אלפי מטיילים, שלמרבה הצער רובם בבחינת 'באתי, ראיתי, ניצחתי'".⁴³ הורביץ מנהל הבית, מצא לנכון לקבול בשפה ניטרלית על תופעה זו בפני יפה, מנכ"ל הרש"ט: "מאז שנפתחו דרכי הטיוול בגולן פחת במידה ניכרת מספר המבקרים בבית אוסישקין".⁴⁴

לפי הדיווח של בית אוסישקין, לפני מלחמת 1967 הגיע מספר המבקרים לכ-40,000 איש בשנה, מהם 70% תלמידים, ילדים וסטודנטים. לאחר המלחמה, משנפתחו הדרכים לטיולים בגולן וחרמון, ירד מספר המבקרים ל-17,000. לאמיתו של דבר, גם מוזיאונים נוספים בישראל סבלו לאחר מלחמת 1967 מירידה תלולה במספרי המבקרים, מאחר ש"בולמוס" השטחים הציף את כלל אזרחי ישראל ולא הותיר זמן או רצון לבוא ולהסתכל על הנוף המוכר, זה שבתחומי הקו הירוק.⁴⁵ הנהלת בית אוסישקין ניסתה להחזיר את המבקרים באמצעות "הבאת" החרמון והגולן לתוך חלל התצוגה של הבית. כבר במרץ 1968 החליט הוועד המנהל של בית אוסישקין, שבראשו עדיין עמד יוסף ויץ, להרחיב את תכולת הבית. לצורך כך הטיל ויץ על הנהלת "אגף הייעור" של קק"ל לפעול למען איסוף חומר תצוגתי מרמת הגולן.⁴⁶ באותה שנה תכננו לעשות תצוגה נוספת על תולדות ההתיישבות הציונית בעמק החולה, שבה למפעל הייבוש היה מקום נכבד. התוכנית הייתה שלא לדחוס תצוגה זו לתוך הבית, אלא לבנות אגף נוסף לצורך כך. אולם אגף זה לא הוקם, והבית לא כלל כל תצוגה על תולדות ההתיישבות או על תהליך ייבוש החולה.⁴⁷

תוכנה של תצוגת הגולן והחרמון היה לימודי. תשומת לב ניתנה להסבר תופעות טבע, כגון הרי געש וצורתו הגיאומורפולוגית והגיאולוגית של החרמון. נוסף על כך הוצג מבחר מהצומח והחי הנמצאים בחרמון.⁴⁸ בשנת 1970 הופיעו בעיתונות דיווחים על כך שלאחרונה נוספו למכון מוצגים מן החרמון והגולן. כך נוסחה במעריב הידיעה על הרחבת התצוגה: "בית אוסישקין בקיבוץ דן העוסק זה שנים באיסוף חומר על הצומח והחי בעמק החולה **סיפח** [הדגשה שלי מ"ד] את אזורי הגולן והחרמון לתחום טיפולו".⁴⁹ בשל אילוצי המקום מוקמה התצוגה החדשה בקומת המרתף, בחדר קטן בשטח של 18 מ"ר.⁵⁰ לקירות הוכנסו דיוורות חדשות וקטנות בנושא הגולן והחרמון. חלל זה ואופן סידור התצוגה בתוכו לא השתנו כלל לחלל העליון, שהיה רחב ידיים ובמרכזו ניצבו דיוורות שהיו גדולות ומרשימות יותר. התקווה להגדיל את כמות המבקרים לא התממשה.

⁴³ בית אוסישקין במאורעות הימים, אב"א.

⁴⁴ אלימלך הורביץ לאלוף אברהם יפה, 5 ביוני 1965, אב"א, התכתבות כללית 1953-1970.

⁴⁵ בבית אוסישקין, 1973, אק"ד, אלימלך הורביץ - תיק אישי.

⁴⁶ יוסף ויץ, חומר לבית אוסישקין, 13 במרץ 1968, אק"ד, תרבות 24.

⁴⁷ א' הורביץ לא' ברכיהו, 28 בנובמבר 1968, אב"א, התכתבויות מדעיות 1952-1978.

⁴⁸ מה חדש בבית אוסישקין, 1971, אב"א, עלון המועצה האזורית גליל עליון, 38.

⁴⁹ 13 במרץ 1970, אב"א, מעריב.

⁵⁰ מה חדש בבית אוסישקין, 1971, אב"א, עלון המועצה האזורית גליל עליון, 38.

בשנת 1983 זכה הורביץ בפרס העבודה של ההסתדרות. פרס זה נועד להביע את הוקרת ההסתדרות לבחירי עובדיה ולהציגם כסמל וכמופת לכלל ציבור העובדים בארץ.⁵¹ בנימוקי הבחירה נכתב שאלמלך הורביץ הקדיש את חייו למוזיאון וריכז בו אלפי מוצגים, החושפים את הגיאוגרפיה ואת הגיאולוגיה של האזור. כמו כן הוא שקד על חינוך מעמיק ומעשי לאהבת הארץ והטבע ודאג להכשרת דור המשך.⁵² הפרס ניתן לאלמלך בשעה שהיה חולה בסרטן, בשכבו על ערש דווי.⁵³ לאחר מותו התמנה יוסי לב ארי למנהל בית אוסישקין. תקופת כהונתו של לב ארי, איש החל"ט, מסמנת שלב חדש בהתפתחות המקום.

מוזיאון לטבע ובסיס לטיולים

שנות ה־80 לוו במשבר כלכלי שפקד את התנועה הקיבוצית. כתוצאה מכך שותפה החל"ט בשנת 1985 בהנהלת הבית (לבנה ולב ארי, 1988, עמ' 24-25). לב ארי ביקש להגדיל את מספר המבקרים לכמות של 50,000-60,000 לשנה.⁵⁴ הוא סבר שהמפתח להגדלת מספר המבקרים אינו טמון בשינוי דרכי התצוגה או בהוספת תכנים לימודיים בתוך חלל הבית, אלא בהפיכת הבית לבסיס לטיולים באזור בהדרגתו. לב ארי ניהל לפני כן את בית ספר שדה חרמון ובית ספר שדה בגולן.⁵⁵ את מקומו של הורביץ מבחינת פחלוץ ודאגה לשימור האוסף מילא גיורא גייסיס. עדות לתמורה שחלה בבית אוסישקין אפשר לראות מתוך השוואה בין עלון המבקרים החדש לבין עלון המבקרים הראשון. במקום "מכון לטבע של בקעת החולה", נכתב עתה "מוזיאון לטבע ונוף של ארץ מקורות הירדן, הגליל, החולה, הגולן והחרמון". הכותרת היא "החוויה הצפונית", ולא "בית אוסישקין". הרקע של הכותרת הוא לא עוד ציור של המבנה וברקע החרמון, אלא צילום של הדיורמה עצמה כאילו היא סוג של מציאות ללא החלון שדרכו רואים את הדיורמה. אוסישקין אינו מופיע בתמונה ולא מוסבר דבר על אודותיו. המלל מציג את הבית כחלק מטיול באזור: "זהו המקום הטוב ביותר לפתוח את טיולך באזור או לסכם אותו". כמו כן מוצע לשלב סיורים באזור באמצעות כרטיס משולב עם שמורת הדן או הבניאס. נוסף על כך מצוין שצוות המוזיאון יכול להדריך בתשלום נפרד טיולים באזור. בעלון המבקרים אין הסבר על התיישבות כלשהי באזור או אזכור של ייבוש החולה.⁵⁶ התמונות המלוות את הטקסט הן של חסידות במים, נוף של נחל דן בשמורה, בית אוסישקין מבחוץ, החרמון, דיורמות נוספות כאילו הן חלק מהנוף והדרכה במוזיאון.

חידוש אופן התצוגה נעשה באמצעות הוספת מופע אורקולי: "ארץ ירדן וחרמונים", המצוין בהדגשה בעלון המבקרים החדש. המופע האור קולי גרם למשיכת קהל נוסף. כחלק מהמאמץ השיווקי הובאו תערוכות זמניות ממוזיאונים אחרים, קוימו ימי עיון והוצגו סרטי טבע שונים. לפי הרישומים שלהם, בשנת 1987 ביקרו במקום 27,719 איש ובשנת 1988 – 39,086

⁵¹ עוזי בלוח, יו"ר ועדת הפרס לאלמלך הורביץ, 5 בינואר 1983, אק"ד, אלימלך הורביץ – תיק אישי.

⁵² פרס העבודה ניתן לאלמלך הורביץ, 24 בפברואר 1983, אק"ד, אלימלך הורביץ – תיק אישי.

⁵³ הורביץ אלימלך, אק"ד, תיק אישי.

⁵⁴ יוסי לב ארי, הצעה להפעלת בית אוסישקין, 23 ביולי 1986, אק"ד, תרבות 24.

⁵⁵ יוסי לב ארי, 29 בספטמבר, 1986, אק"ד.

⁵⁶ עלון מבקרים, אב"א.

איש.⁵⁷ בשנת 1989 הופעל לראשונה המופע האורקולי, ואכן חלה עלייה משמעותית במספר המבקרים – 52,845 איש, בהתאם ליעד שאותו הציב לב ארי. אולם לאחר ההתלהבות הראשונית מהמופע האורקולי החלו לרדת בהדרגה שוב מספרי המבקרים, עד שבשנת 1992 הגיעה אותה כמות מבקרים כמו בשנת 1987 (כ־27,000 איש).⁵⁸

החל"ט נהגה להציג את הקמתה בשנת 1954 על רקע המאבק נגד ייבוש החולה. לב ארי, בניגוד להורביץ, ביטא ביקורת גלויה ונוקבת על ייבוש החולה. אומנם לא נמצאה עדות כתובה לאופן הדרכתו בבית אוסישקין או בטיוליו באזור, אולם דוגמה לתפיסת עולמו אפשר לראות בסדרת כתבות שפורסמה בשנת 1988 בטבע וארץ, ביטאונה של החל"ט. הרקע לסדרת הכתבות היה תחילתו של פרויקט שיקום אדמות החולה בסוף שנות ה־80 של המאה ה־20, שבסופו נוצר אגמון החולה. הכותרת של סדרת הכתבות הייתה: "האם אנו רוצים ביצה ציונית?" לב ארי היה המרואיין הראשון, וכך הוא צוטט בכתבה: "את מה שקלקלו בחולה ממילא לא נוכל להחזיר. אין ספק שהייבוש הוא שגיאה עולמית לעולם הטבע, הוא שגיאה מחשבתית לעם ישראל, הרס עגום של משאב יפה וטוב שהיה לנו... יש כמה שעוד נתפסים בקרנות המזבח שעבורם ייבוש החולה הוא סמל ציוני ומוסרי והחזרת הביצה, לפיכך, היא סמל לכל מה שיהרוס את הציונות ואת הממד המוסרי שלה" (לב ארי, 1988, עמ' 12-16).

בגיליונות הבאים של טבע וארץ נמשך דיון זה, כאשר מרבית המרואיינים סלדו מסגנון התבטאותו של לב ארי, אף שהם הסכימו עם מסקנתו – שייתכן שיש להחזיר חלק מנופי הביצה. למשל פרופ' יורם אבנימלך, שעמד בראש "ועדת החולה" שבחנה את האופציות השונות לשיקום אדמות החולה, התבטא כך:

הנקודות העיקריות שבהן אני חולק על יוסי קשורות לרוח הדברים ולדרך הצגתן, הרבה יותר מאשר לגבי ההצעות גופן. איני חושב שלשם הצגת הצעה לטיפול בשטח החולה יש לעסוק בוויכוח עקר על מידת הצדק שבייבוש החולה לפני 30 שנה, וכדי להציע שיפורים אין צורך לטעון שהכל שחור (אבנימלך, 1988, עמ' 9).

גם דן פרי, ששימש אז סמנכ"ל רש"ט, דגל בהצעה להציף שטח חדש בעמק החולה, אך סבר – בדומה לאבנימלך – שדבריו של לב ארי אינם משרתים את העניין, ועדיף להתייחס לייבוש כאל עובדה מוגמרת, בלי לשפוט אם הוא היה טעות או לא (פרי, 1988, עמ' 9). מסגנון התבטאותו של לב ארי בביטאון החל"ט, ומראיונות שנערכו עימו, עולה הרושם שגם בעת הדרכה בטיולים או במוזיאון הוא ביטא ביקורת כזו או אחרת כלפי המהלך של ייבוש החולה.⁵⁹ יתרה מכך, המוזיאון לא דאג עוד לאזכר את אוסישקין או להציג את הישגי הייבוש מבחינת התיישבות או חקלאות. רוזנסון טוען שההשכחה לא הייתה מכוונת, ולמיטב הבנתו לא מדובר "במלחמת רעיונות ולא במלחמת נרטיבים" (רוזנסון, 2018, עמ' 125). רוזנסון לא בדק

⁵⁷ מבקרים בבית אוסישקין - עבר - הווה - עתיד, 22 באוגוסט 1989, אק"ד.

⁵⁸ בית אוסישקין - מספר מבקרים שנתי, אק"ד, תיק תרבות 24.

⁵⁹ ריאיון עם יוסי לב ארי, 26.10.16, בית אוסישקין; ריאיון של מודי בר און עם לב ארי בסדרה "כביש 90", פרק א': <https://hot.ynet.co.il/home/0,7340,L-11492-93234,00.html>

את עלון המבקרים הראשון, ולכן אולי לא היה מודע לכך שדמותו של אוסישקין נמחקה. פעולה זו, לצד ביקורתנו הנוקבת של לב ארי על ייבוש החולה, מעידה למיטב הבנתי על העדפה מודעת של נרטיב אחד על פני נרטיב שני.

להערכתך, אצל לב ארי הזהות המקומית, שהתבטאה בפועלו למען שימור ולימוד הטבע בעמק החולה, בגולן ובחרמון, גברה על תודעה לאומית ציונית, שייבוש החולה היה אחד מסמליה. כך הפך בית אוסישקין למוזיאון לטבע בלבד, המבקש להחיות את הדיורמות ואת הפוחלצים באמצעות הצפה חוזרת של נופי הביצה. כלומר, צילום הדיורמות בעלון החדש כאילו הן הנוף עצמו היה לא רק אשליה, אלא גם משאלת לב, שבסופו של דבר התממשה עם פתיחת "אגמון החולה".

למרות פועלו של לב ארי להגדלת מספר המבקרים, נמשכה מגמת הירידה. בשנת 2002 הגיעו כ־20,000 מבקרים בשנה, ובשנת 2003 הגיעו רק 13,694 מבקרים. בשנת 2002 נפתח למבקרים "האגמון", שהינו שטח שהוצף מחדש על שטחי ביצת החולה לשעבר, והחיה במובן מסוים את אותן דיורמות של המוזיאון. אולם שוב, כפי שקרה לאחר כיבוש החרמון והגולן, נהרו ההמונים למקום החדש ופסחו על ביקור בבית אוסישקין. כעת מגיעים לאגמון החולה כ־400,000 מבקרים בשנה, ואילו בבית אוסישקין לא הייתה עוד עלייה משמעותית מאז שנת 2003, ומספר המבקרים השנתי הממוצע הוא כ־12,000 איש.⁶⁰

בית אוסישקין שינה אם כן את פניו וניסה להוות מעין "גשר" לטיול בטבע תוך כדי ביקורת גלויה וסמויה על ייבוש החולה, שהוביל להיעלמות ערכי הטבע. למרות שינוי ניהולי זה, המקום סבל מירידה מתמשכת במספרי המבקרים. מטרת מייסדי הבית הייתה שהמקום לא ישמש רק חלל לתצוגה הנועד למשוך את הקהל הרחב, אלא גם ישמש מרכז למחקר וללימוד. אולם משנות ה־80 של המאה ה־20 לא נעשתה עוד עבודת איסוף ומחקר משמעותית כפי שהיה לאחר מלחמת ששת הימים. עם פרישתו של לב ארי מניהול הבית ולאחר מכן פרישתו של גיורא גיסיס, שהיה אחראי על האוספים, הוחלט להוציאם מבית אוסישקין מתוך דאגה לשימורם. שינויים אלו מסמנים את תחילתו של שלב חדש בהתפתחותו של בית אוסישקין.

בית אוסישקין בפתחה של תקופה חדשה

בדצמבר 2014 הועבר אוסף הצמחים של בית אוסישקין בקיבוץ דן לאוסף הטבע הלאומי באוניברסיטה העברית בירושלים. האוסף מנה כ־25,000 גיליונות, והוא התיעוד המקיף ביותר בעולם של צמחיית החרמון, החולה והגולן. האוסף כולל את מרבית מיני הצמחים של האזור שאותו הוא מייצג. הצמחים היו שמורים היטב, התיעוד היה מדויק, ולא היו כמעט טעויות בזיהוי. הגיליונות החשובים ביותר באוסף הם של צמחי עמק החולה שנכחדו עם ייבוש האגם והביצה. אין באוסף צמחים שלא היו מיוצגים בעשבייה של האוניברסיטה העברית, אך בכל זאת הוא מעבה ומחזק את האוסף הקיים. כנזכר לעיל, שמידע אסף צמחים הן לבית אוסישקין הן לאוניברסיטה העברית.⁶¹

האוסף הזואולוגי של בית אוסישקין עבר בשנת 2015 למוזיאון לטבע ע"ש שטיינהרדט באוניברסיטת תל אביב. אוסף העופות הכיל מאות פריטים, בהם פוחלצים, עורות, קינים וביצים.

⁶⁰ ריאיון עם ענת נסים, 9 באוקטובר 2016, בית אוסישקין.

⁶¹ הגר לשנר, מנהלת אוסף הצמחייה, האוספים הלאומיים האוניברסיטה העברית, 26 במרץ 2019, התכתבות במייל.

חלק מהפוחלצים והעורות לא היו במצב שימור טוב. נוסף על כך הם קיבלו 401 מוצגים של יונקים שכללו שלדים, גולגולות, עורות ופוחלצים. רובם היו במצב שימור טוב עם מידע מסודר לגביהם. הפריטים הישנים יותר היו משנת 1951. הפריטים בעלי הערך הרב ביותר היו פריטים מהחרמון, כגון נברנים מצויים וחדפים. אוסף החרקים כלל 50 קופסאות שבהן אלפי פריטים, חלקם במצב טוב וחלקם פגוע, לאחר שנחשף למזיקים שונים.⁶² את מקומו של לב ארי החליפה תחילה ליאת לנגלבן, שהוחלפה בהמשך על ידי ענת נסים, שהכשרתה העיקרית היא בניהול, בפיתוח ובשיווק תיירותי. מתוך ניסיונה המקצועי ברור לה שאנשים המגיעים לתייר בגליל, מגיעים כדי לשוט בקיאקים או לטייל בחוף בשמורות טבע, באגמון או בנחלים באזור – ולא כדי להיות בתוך מבנה סגור. עדות לכך אפשר לראות בכך שכיום בית אוסישקין הוא נקודת ההתחלה הצפונית ביותר של "שביל ישראל", ועדיין מרבית המטיילים – שלעיתים ישנים על המדשאות שמחוץ לבית – אינם נכנסים לביקור בתוכו. לכן הערך המוסף של בית אוסישקין הינו, לשיטתה, הערך הלימודי שבו. מתוך תפיסה זו היא מנסה להבנות את בית אוסישקין כמרכז לחינוך סביבתי, בעיקר עבור תושבי הגליל העליון.

סיכום ומסקנות

מאמר זה בחן את ההתפתחות של הנצחת טבע ואדם במוזיאון בית אוסישקין מתוך מטרה לשקף תפישות לאומיות ומקומיות באופן שבו הובנה הטבע במוזיאון ולבדוק אם וכיצד מילא הבית את ייעודו החינוכי והמחקרי. המחקר נעשה מתוך שדה המחקר של היסטוריה סביבתית באמצעות איסוף של עדויות רבות ככל האפשר והצלבתן עם מחקרים קיימים. הקושי העיקרי הינו מחסור בתיעוד של אופן ההדרכה, ולכן המחקר התמקד במסר החינוכי הכללי של מנהלי הבית בלבד. במחקר זוהו שלושה ציוני דרך חשובים בהתפתחות המוזיאון: ייסוד הבית בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20, השלכות של מלחמת 1967 והחלפת דור המייסדים בשנות ה-80. כעת, לאחר הוצאת אוספי המחקר מהבית והחלפת ההנהלה, עומד בית אוסישקין בפני תקופה חדשה.

מבחינה לאומית הכיל בתוכו הבית מתח מובנה בין תהליך הפיתוח החקלאי וההתיישבותי, שייבוש החולה היה חלק ממנו, לבין ההשלכות הסביבתיות של הכחדת ערכי טבע – שלשם הנצחתה החלקית נועד המוזיאון. מסקנת המחקר היא שמלכתחילה הזיקה בין פועלו של אוסישקין לבין ייעוד של המוזיאון – הכרת עולם החי והצומח של האזור – הייתה קלושה, והבית שימש מוזיאון לטבע בלבד, ללא הקצאת חללי תצוגה לחקלאות או להתיישבות מעבר לציון שמו של אוסישקין. עדיין, בעוד בתקופתו של הורביץ המסר החינוכי הכיל הן גאווה על פיתוח החקלאות באמצעות פרויקט ייבוש החולה והן הכרה בחשיבותם של ערכי הטבע, הרי בתקופתו של לב ארי המסר החינוכי הכיל ביקורת על ייבוש החולה בשל הפגיעה בערכי הטבע באזור. עם זאת, גם בהכרת הטבע ובאיסופו יש ממד לאומי וחינוכי של אהבת המולדת. מלחמת 1967 הובילה לכיבוש הר החרמון ורמת הגולן ויצרה עבור אנשי בית אוסישקין מרחב חדש לגילוי ולמחקר. הטיוול, הגילוי והתיעוד הם פרקטיקות אזרחיות של ניכוס המרחב החדש והפיכתו

⁶² רויטל בן-דוד זסלו, 26 במרץ 2019, מנהלת אוספים ראשית, מוזיאון לטבע ע"ש שטיינהרדט, אוניברסיטת תל אביב, התכתבות במייל.

לחלק ממדינת ישראל בפועל. זהותם המקומית הפריפריאלית בקרבת גבול סוריה נשזרה עתה בתודעה הלאומית הכללית של תחושת גאווה על תוצאות המלחמה והתלהבות מהגעה למרחבים החדשים. עם זאת המסר הלאומי נמצא בבית אוסישקין באופן מובלע מתוך הגדלת גבולות האזור הכלול בתצוגה ולא באופן מוצהר.

מבחינה חינוכית מטרת הבית הייתה אפוא לחנך לאהבת הארץ באמצעות היכרות עם עולם הטבע של אזור החולה, שבחלקו נכחד לאחר ייבוש החולה. התצוגה הייתה של עולם הטבע בלבד: פוחלצים, ביצים, פרפרים, שלדים ועוד. "גולת הכותרת" של התצוגה היו הדיורמות, שאפשרו לחנך לחשיבות של שימור טבע באמצעות מיקום הפוחלצים בתוך סביבת החיים המאפשרת את קיומם. לאחר מלחמת 1967 החלה כמות המבקרים לרדת בהדרגה, זאת גם מכיוון שהשטחים החדשים בגולן ובחרמון משכו אליהם מטיילים רבים. באמצעות מיתוג הבית כבסיס לטיולים בהדרכתו והוספת מופע אור קולי ניסה לב ארי להעלות את מספר המבקרים, אך ללא הצלחה משמעותית. דרכי התצוגה לא הותאמו לעידן הדיגיטלי, והתערוכות של החרמון והגולן אינן מושכות עוד מבקרים. במקביל שוקם חלק מנוף הביצה באמצעות האגמון, שמשך אליו את המוני המבקרים. ייתכן שיצירת האגמון והצלחתו מעידות על כך שהמסר החינוכי המוצג באמצעות הדיורמות נקלט בציבור הרחב, אך מיושם בטבע עצמו.

מבחינה מחקרית כלל איסוף הממצאים ופחלוצם החלקי גם שימוש בציד בפיקוח החל"ט. ציד בשם המדע היה תופעה רווחת בייסוד אוספי המדע של המוזיאונים השונים לטבע בראשית דרכם. שיאו של הבית היה בשנות ה-70 של המאה ה-20, שבהן תפקד המוזיאון כמכון מחקר שתרם לגילוי מיני הצמחים ובעלי החיים בשטחים החדשים. עם פרישתו של לב ארי הועברו האוספים למוזיאון לטבע בתל אביב ולאוסף הלאומי בירושלים, והמוזיאון חדל מלשמש מכון לאיסוף ולמחקר.

ענת נסים, המנהלת החדשה, מתכננת לעשות תצוגת קבע חדשה במקום התצוגה הארכיאולוגית, שתוקדש להתיישבות, וינתן בה מקום גם להצגת ייבוש החולה. כבר כעת הונצחה דמותו של אוסישקין בכניסה למוזיאון לצידם של הורביץ וקרקואר. עם זאת, בעיצוב תערוכת ההתיישבות יהיה צורך להחליט אם להקדיש מקום גם להצגת יישובים לא יהודיים לאורך ההיסטוריה של האזור, כמו כפרי הע'ווארנה שקמו על גדות הביצה עוד לפני הקמת מדינת ישראל. אין ספק כי תערוכה זו תפתח מעגל חדש בהתפתחותו של בית אוסישקין, שיבטא תפנית נוספת ביחס בין זהות מקומית לתודעה לאומית.

ביבליוגרפיה

- אביצור, ש' (1988). לתולדותיהם ואופיים של המוזיאונים לידיעת הארץ בקיבוצים. אריאל, 60, 22-18.
- אבנימלך, י', גרשוני, מ', לוי, י', מירום, פ', צבן, ח' ורבינוביץ, א' (1988). האם אנו רוצים ביצה ציונית? (ב). טבע וארץ, (8), 12-8.
- אהרוני, י' (2000). זיכרונות זואולוג עברי (כרך א'). תל אביב: עם עובד.
- ארבל, א' (1972). הכרכנים – שני נחשים חדשים מן החרמון. טבע וארץ, י"ד(4), 157-161.
- בר אור, ג' (2010). חיינו מחייבים אומנות. שדה בוקר: מכון בן גוריון.
- גולדשטיין, י' (2014). הפטריארך של הציונות. עת-מול, 233, 4-1.
- גרדי, ת' (2011). אבן, נייר. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- היימן, א', חוטר, א' וקפלן, ד' (עורכים) (1985). שמירת טבע בגולן – כינוס לזכרו של אברהם יפה. קצרין: המכון לחקר הגולן.
- הנקין, ע', הרפז, ע', מנדלסון, ה', סופרין, ח', דן, פ' (1988). האם אנו רוצים ביצה ציונית? (ג). טבע וארץ, (9), 9-5.
- הס אשכנזי, מ' (2014). "מצודתך מנחם – מצודתנו!" הקמת מצודות אוסישקין באצבע הגליל. עת-מול, 233, 8-5.
- יפה, ד' ואדליסט, ר' (2008). מי שלח פרא חופשי? אברהם יפה – זורבה הציוני – האיש ושמירת טבע. תל אביב: משרד הביטחון.
- לב ארי, י' (1988). האם אנו רוצים ביצה ציונית? (א). טבע וארץ, (8), 10-16.
- לבנה, מ' ולב ארי, י' (1988). בית אוסישקין בקיבוץ דן, שילר א' (עורך). מדריך למוזיאונים בקיבוצים. ירושלים: אריאל.
- ללא שם מחבר, דיון – המוזיאונים לטבע. במוזיאון, 4, 15-18.
- ללא שם מחבר (1988). האם אנו רוצים ביצה ציונית? טבע וארץ, (8), 12-16.
- לשם, י', גורן, ח' ועמית, ח' (עורכים) (2018). האב ארנסט שמיץ: כהן דת וזואולוג. ירושלים: כרטא.
- ענבר, י' (1988). המוזיאונים בקיבוצים. אריאל, 60, 9-17.
- ענבר, י' ושילר, א' (1995). מוזיאונים בישראל. ירושלים: אריאל.
- פרי, ד' (1994). הפקח הראשון. ארץ וטבע, ח(3), 33.
- פרי להמן, מ' ולוי, מ' (עורכים) (1996). לאופולד קרקואר: צייר ואדריכל. ירושלים: כתר.
- קורקוס, ס' (1992). התפתחותם של מוזיאוני הטבע בעולם. במוזיאון, 4, 3-5.
- קורקוס, ס' (1992). לפחלץ חיות בלי להרוג אותן. טבע וארץ, 247, 20-22.
- קירש, נ' (2008). חוקרים בעברית, חולמים בגרמנית: מדענים יוצאי גרמניה באוניברסיטה העברית בתקופת היישוב. גלילאו, 117, 48-54.
- רוזנסון, י' (2018). מוזיאונים מנציחים דמויות – על מקרי בית אוסישקין ובית יגאל אלון. בתוך: ס', רוזמרין וא', פיקל צברי (עורכות), מוזיאונים בראי החברה והחינוך. ירושלים: מכללת אפרתה.
- רומן, י' (2015). בית הטבע של קיבוץ דן. ארץ וטבע, 161-162, 32-43.
- רומן, י' (2015). החרמון ככף ידו. ארץ וטבע, 161-162, 44-52.

שגב, ת' (2005). 1967 – והארץ שינתה פניה. ירושלים: כתר.
שור, נ' (1988). ספר הנוסעים לארץ ישראל במאה הי"ט. ירושלים: כתר.

Falk, H. J. and Dierking, D. L. (2012). *The museum experience revisited*. London and New York: Routledge.

Quinn, S. C. (2006). *Windows of nature: Dioramas of American museum of natural history*. New York: Abrams.

Sue dale Tunnicliffe, S. D. and Scheerso, A. (2015). *Natural history dioramas: History, construction and education role*. Dordrecht: Springer.